

Fatimə Vəliyeva
BSU

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏMR CÜMLƏSİ ŞƏKLİNDƏ FORMALAŞAN AFORİZMLƏR

Açar sözlər: *əmr cümləsi, aforizmlər, cümlə tipləri, sintaktik xüsusiyyətlər, linqvistik təhlil.*

Ключевые слова: *повелительное предложение, афоризмы, типы предложений, синтаксические признаки, лингвистический анализ.*

Keywords: *imperative sentence, aphorisms, sentence types, syntactic features, linguistic analysis.*

Azərbaycan dilində aforizmlərin mühüm bir hissəsini də əmr cümləsi şəklində formalaşmış ifadələr təşkil edir. Mövzunun mahiyyətini tam başa düşmək, əmr cümləsinin xarakterik xüsusiyyətləri, onu məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin digər növlərindən fərqləndirən əsas əlamətləri daha dərinləndirən anlamaq üçün əmr cümləsi ilə bağlı aparılan tədqiqatlara qısa nəzər salmağı məqsəduyğun bilirik. Əvvəlcə əmr cümləsinə verilən tərifi diqqət yetirək. “Əmr, xahiş, arzu, məsləhət, nəsihət, çağırış və s. bildirən cümlələrə əmr cümləsi deyilir”. Əmr cümləsi ilə bağlı geniş araşdırmalar aparan professor Qəzənfər Kazımovun tədqiqatlarında ümumi fikir belədir ki, cümlənin bu növü danışan şəxsin fikirlərini, arzu və istəyini, işə, hərəkətə münasibətini müxtəlif çalarda ifadə edir. Əmr cümləsinə dair nümunələrin əksəriyyətində bir növü xitabların iştirakını görmək olur [6, 95]. Dahi Azərbaycan şairi Nəsimi yaradıcılığında süzülüb gələn və geniş dairədə istifadə edilən aşağıdakı aforizmdə də biz bu faktı müşahidə edirik.

Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfə reylə!... [5].

Xalq arasında “Dünya durulacaq dünya deyil, köçüb getmək əfzəldi” şəklində yayılan və bu məzmunu yaxın hikmətli ifadəyə rast gəlinir. Aparılan araşdırmalara əsaslanaraq, deyə bilərik ki, əmr cümləsinin formalaşmasında əsas rolu intonasiya oynayır. Lakin bununla belə feilin əmr forması, əmr ədatları və feilin əmr hökmündə işlədilən digər formaları da belə cümlələrin yaranmasında fəal çıxış edir. Əmr cümləsinin xəbəri əsasən feilin əmr şəklində olur. Dahi Nizami yaradıcılığında götürülən aşağıdakı aforizmə baxaq:

*Amandır, aqlını unutma ki, sən
Gülünü tikana dəyişməyəsen* [10, 196].

Tədqiqatlara istinad edərək deyə bilərik ki, “əmr cümləsi” termini əsasən şərti xarakter daşıyır. Çünki əmr cümlələri təkcə təkid, əmr, tələb məzmunu ilə məhdudlaşmır. O həmçinin məsləhət, nəsihət, çağırış, arzu, istək və s. kimi mənə çalarlarını da ifadə edir. Xəbər əmr formasının birinci şəxs təkində olduqda əmr cümlələri daha çox arzu, istək ifadə edir [6, 95].

Tədqiqatçı Gülarə Abdullayeva isə əmr cümlələri ilə bağlı fikirlərini aşağıdakı kimi ifadə edir: “Əmr cümlələri qəti əmr mənası ifadə etməklə yanaşı, onunla bağlı olan başqa mənalar da – *xahiş, öyüd, nəsihət, tələb*, hətta *istək, arzu* və s. ifadə edə bilər. Bu isə əmr cümlələrinin mənə və işlənmə dairəsini genişləndirir. Bu cümlələrin müxtəlif mənaları içərisində sözün həqiqi mənasında əmr ifadə etmək əsas olduğundan və bu cəhət daha qabarıq şəkildə özünü göstərdiyindən həmin cümlələr əmr cümləsi adı ilə qeyd edilir. Əmr cümlələrində bu müxtəlif mənə fərqlərini vermək üçün heç bir formal əlamətdən istifadə edilmir. Bu mənalar əmr cümləsinin işləndiyi şəraitlə, mətnlə, münasibətlə bağlı olaraq meydana çıxır və həmin cəhətlərlə də müəyyənləşdirilir. Buna görə də bu növ cümlələrdən ədəbi dilimizin bütün sahələrində, eləcə də adi danışqda geniş istifadə edilir” [2, 176].

Digər tədqiqatlarda əmr cümləsi ilə bağlı oxuyuruq: “Əmr cümləsi də cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərindən biri olub, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. “Əmr cümləsi” adı ilə qeyd edilən bu cümlə növünün mənə xüsusiyyətləri daha geniş olmaqla həmin ifadənin hərfi mənasından kənara çıxır. Daha doğrusu bu cümlələr qəti əmr mənası ifadə etməklə yanaşı, onunla bağlı olan başqa mənalarda (*xahiş, öyüd, nəsihət, məsləhət* və s.) bildirir [1, 93]. Əmrin əsas xüsusiyyəti onun qısa olması ilə bağlıdır. Ona görə də feil olmayan ayrı sözlər, birləşmələr, hətta xəbəri olmayan az-sözlü yarımçıq cümlələr, söz-cümlələr əmr cümləsi ola bilər” [1, 99]. Professor Buludxan Xəlilovun araşdırmalarında əmr cümlələri haqqında fikirlər aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir: “Əmr cümlələrinin ifadə etdiyi mənalar içərisində əmr mənası daha əsasdır. Daha doğrusu, əmr cümlələrində əmr mənası daha qabarıq şəkildə təzahür edir” [4, 83].

Əmr cümləsi ilə bağlı aparılan və haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz araşdırmalara nəzər saldıqdan sonra konkret olaraq Azərbaycan aforizmlərinin formalaşmasında iştirak edən bu cümlə tipinə aid nümunələrin linqvistik təhlilinə baxaq.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin nitqində qarşımıza çıxan və artıq aforizmə çevrilən “*Milli azadlığa nail olmaq üçün*

milli oyanış, milli dirçəliş, milli ruhun canlanması lazımdır” deyilən əmr cümləsi şəklində formalaşmışdır. Cümlənin bu tipinə tərif verilərkən gördük ki, belə cümlələr nəsihət, məsləhət məzmununu ifadə edə bilər. Buradakı başlıca məzmun məsləhət, nəsihət xarakteri daşıyır.

Bizə qədər aparılan tədqiqatlar, göstərilən nümunələrdən də aydın olur ki, əmr cümləsinin bir qismi feilin əmr şəkli və ədatların iştirakı ilə yaranır. Bu fakt əmr cümləsinin formalaşmasında ən maraqlı yollardan biridir. Ulu öndər Heydər Əliyevin çıxışlarında əksini tapan *“Rəhbərlik etmək üçün gərək mənəvi haqqın olsun”* hikmətli kəlamında biz bunu görürük. Belə ki, nümunədə əmr şəklində *“haqqın olsun”* tərkibi feilin və *“gərək”* arzu ədatının işləndiyini müşahidə edirik.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yerə və rola malik olan Şəms Təbrizi yaradıcılığından götürülən *“Birinə elə bir söz söylə ki, ya yaşat, ya da öldür, amma əsla yaralı buraxma”* [8] aforizmi də formalaşma xüsusiyyətinə görə olduqca maraqlıdır. Belə ki, bu aforizmdə də əmr şəkilli feillərin və ədatın işləndiyini görürük. Burada istifadə edilən *“söylə, yaşat, öldür, buraxma”* feilləri əmr şəklində, *“bir”* sözü isə məhdudlaşdırıcı ədat kimi çıxış edir. Qeyd edək ki, aforizmin məzmunu *“Qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz”, “Söz qılıncdan kəsərlidir”* kimi el hikmətlərinin anlamlarının bədi ədəbiyyatdakı təzahürüdür.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qarşımıza çıxan aşağıdakı aforizm də formalaşma üsuluna görə diqqəti cəlb edir.

*İnci tək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin.
Az sözün inci tək mənası olmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz.* [10].

Belə ki, aforizmin ikinci misrasında işlədilən *“qoy”* əmr ədatı, və *“bəzənsin”* əmr şəkilli feil birlikdə əmr cümləsinin yaranmasına xidmət edirlər. Düşünürük ki, həmin aforizm ədat və əmr şəkilli feillərin köməyi ilə yaranan əmr cümləsinə aid ən yaxşı nümunələrdən hesab etmək mümkündür. Bütün bu faktlar isə əmr cümləsinin formalaşma yollarının Azərbaycan aforizmlərindəki zəngin ifadəsini sübut etməkdədir.

Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında işlənən aşağıdakı aforizmdə isə biz əmr cümləsinin digər məzmunu ilə qarşılaşmış oluruq:

*Sirrini bilməsin evdə divarlar,
Divar dalında da çünki qulaq var* [10].

Bu nümunə tamamilə əmr məzmununu daşıyır. Söz yox ki, əmr, nəsihət, məsləhət məzmununu belə cümlələrdə kəskin sərhədlərlə fərqləndirmək, bizim fikrimizcə, bir o qədər də mümkün deyil, lakin incə fərqlərin olduğu da danılmazdır.

Ədəbiyyatımızda özünəməxsus imzası olan Əvhədi Marağalı yaradıcılığında qarşımıza çıxan digər bir aforizmə diqqət edək:

*Ağıl-kamal verdi sənə yaradan,
Çalışıb hər sirri öyrən hər zaman [7, 138].*

Müəllifin beyt şəklində ifadə etdiyi bu məzmunla hazırda xalq arasında geniş dairədə istifadə edilən “*Allah adama ağıl deyilən bir şey verib və sadəcə düzgün istifadə etmək lazımdır*” deyimindəki anlamın nə qədər yaxın işlədildiyini müşahidə edirik. Bu məzmun yaxınlığı imkan verir deyək ki, el sənətkarları, yazıçı və şairlərimiz, dahilərimiz yaşadığı dövrdə istifadə edilən hikmətli kəlamları yazıya, nəzmə köçürməklə nəsil-dən-nəslə ötürmüş və bu kəlamlar aforizmləşərək yaddaşlara hopmuşdur. Fikirlərimizi bir qədər də açmaq üçün Nizami Gəncəvi və Əvhədi Marağalı yaradıcılığından götürülən aşağıdakı beytlərə baxaq. Nizami Gəncəvi yazır:

*Ucalmaq istəsən bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat... [10].*

Əvhədi Marağalı yaradıcılığında isə eyni məzmun başqa ifadə tərzində qarşımıza çıxır: “*Sən ancaq öyrənməklə ucalarsan*” [7]. Hər ikisində insan yüksəlişinin ağıl və kamalla mümkünlüyü vurğulanır.

Azərbaycan ədəbiyyatında öz imzası və zəngin yaradıcılığı ilə diqqəti cəlb edən Məmməd Səid Ordubadi irsində də əmr cümləsi şəklində formalaşan “*İnsan qılıncının kəskinliyi ilə qəhrəman ola bilməz, ağıl kəskin olması lazımdır*” aforizmi də maraq doğurur. Nəsihət məzmunlu bu aforizmin digər ifadə forması dahi Nizami yaradıcılığında aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır.

*Qüvvət elmdədir başqa cür heç kəs,
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz [10].*

“Qələm yazanı, qılınc poza bilməz”, “Qüvvə hər şeyi, ağıl qüvvəni sındırır” kimi Azərbaycan atalar sözlərində də eyni anlamın ifadəsini görürük.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından hesab olunan Molla Vəli Vidadi yaradıcılığında qarşımıza çıxan aşağıdakı hikmətli kəlamların da əmr cümləsi şəklində formalaşdığını görürük:

*Mərdlər ilə gəz ki, vəfadar olur,
Nakəslərə yoldaş olan xar olur,
Namərd olur yaxşı gündə yar olur,
Yaman gündə baxmaz, ötər yan ilə [9].*

Bəndin məzmununu açsaq, başa düşərik ki, nəsihət, məsləhət, arzu, istək anlamlı əmr cümlələrindən ibarətdir. Birinci misrada şair oxucusuna mərdlərlə gəzməyi məsləhət görür, arzusunu ifadə edir. Digər misralarda isə daha çox nəsihət, məsləhət verir. Eyni məzmunun başqa ifadə formasına Aşıq Ələsgər yaradıcılığında da rast gəlirik:

*Bivəfanın, müxənnətin, nakəsin,
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim,
Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim [3].*

Və ya

*Bir mərd ilə ağı yesən şirindir,
Yüz namərdlə şəkər yesən dad olmaz [3].*

Molla Vəli Vidadi yaradıcılığında ifadə edilən hikmətli kəlamlar Azərbaycan atalar sözlərində də əksini tapmaqdadır. “*Dost dar gündə tanınar*”, “*Dost dosta tən gərək, tən olmasa gen gərək*” və ya “*Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni*” məsəlində “*Pis adamla yoldaş olma, o, səni darda qoyub qaçar*” el hikmətində də eyni məzmunun fərqli ifadəsinin şahidi oluruq.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məqaləmizdə aforizmlərin formalaşmasında mühüm mənbə rolunu oynayan əmr cümlələri linqvistik təhlilə cəlb etdik. Müxtəlif nümunələrin təhlilinə əsaslanaraq tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, əmr cümlələrinin forma zənginlikləri Azərbaycan aforizmlərində də əksini tapmaqdadır. Belə aforizmlər məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq işlənməsinə görə də diqqəti cəlb edir. Şübhə yoxdur ki, əmr cümləsi əsasında formalaşan aforizmlər sadəcə yuxarıdakı nümunələrlə məhdudlaşmır. Belə zəngin ifadələrin hamısı haqqında bir məqalədə söhbət açmaq imkan xaricindədir.

Məqalədə tədqiqata cəlb edilən aforizmlərin xarakterik xüsusiyyətləri, formalaşması və məzmunu ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi eyni zamandabir sıra maraqlı faktların qarşımıza çıxmasına səbəb oldu. Aforizmlərin təhlili zamanı görürük ki, onlar yarandığı dövrün adət-ənənəsi, məişəti, el hikməti ilə yaxından səsleşir. Onların bir qisminin məzmunu isə hazırda Azərbaycan atalar sözü və məsəllərində müxtəlif ifadə tərzində özünü göstərir. Xalqımızın görkəmli simalarının irsində qarşımıza çıxan və tədqiq edilən aforizmlərin müasir dilçilik kontekstində öyrənilməsi aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Fikrimizcə, aforizmlərinin müxtəlif xarakterik əlamətlərinin öyrənilməsi istiqamətində görülən işlər, aparılan tədqiq və təhlillər dilçiliyimiz üçün çox vacib problemlərdəndir. Onların linqvistik xüsusiyyətlərinin müxtəlif aspektdən öyrənərkən olduqca maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Düşünürük ki, bu sahədə davamlı tədqiqatların aparılması milli-mənəvi dəyərlərimizə, dilçiliyimizə, eyni zamanda folklorumuza mühüm töhfələr verir və verəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
2. Abdullayeva G. A. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. AMİ-nin "Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi" ixtisası üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 308 s.
3. Aşıq Ələsgər. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
5. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
6. Kazımov Q.K. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
7. Marağalı Əvhədi. Cami-cəm. Bakı: Lider, 2004, 288 s.
8. Məhəmmədi M. Şəms və Mövlana. Bakı: Nurlan, 2010, 62 s.
9. Molla Vəli Vidadi. Əsərləri. Bakı: Öndər, 2004, 128 s.
10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.

Fatima Vəliyeva

Summary

Aphorisms formed as imperative sentence in Azerbaijan language

The article has been devoted to the learning of the syntactic features of the aphorisms formed as imperative sentences in Azerbaijan language. On the basis of the concrete examples the imperative sentences which take part in forming the aphorisms are investigated. It is noted that the investigations on the direction of the analyzing the syntactic features of Azerbaijan aphorisms are very important for our linguistics. As a result of the researches it is proved that the imperative sentences are the main sources in forming and enriching the aphorisms.

Фатима Велиева

Резюме

**Афоризмы, сформированные в азербайджанском языке
в виде повелительных предложений**

Статья посвящена изучению синтаксических особенностей афоризмов, сформированных в азербайджанском языке в виде повелительных предложений. На основе конкретных примеров из наследия классиков и «фольклорных» афоризмов исследованы повелительные предложения, участвующие в образовании афоризмов. Отмечено, что исследования в направлении изучения синтаксических особенностей азербайджанских афоризмов посвящены одной из наиболее важных областей национального языковедения. В результате проведенного анализа доказано, что повелительные предложения являются важным источником в формировании и обогащении афоризмов.

Rəyçi: dos.İ.Quliyeva